

Цветелин Степанов

Едва ли е постижима цел за който и да било изследовател да сътвори непротиворечива система от критерии, по които да се отчлени една или друга типология на историческите-и-историографските митове. Ето защо и тук предложената има само една цел – по-лесната ориентация по отношение на някакъв *казус* (в смисъла на *case studies*) и не претендира нито за абсолютна достоверност, нито пък за окончателно решение. Още повече, че редица митове могат да се подведат под различни критерии за оценка и по този начин да попаднат едновременно в няколко различни типологии. Примерите (*казусите*), предложени по-долу като отправна точка за размисъл, са подбрани предимно от средновековната българска, хазарска, руска и сръбска история и култура, като с това се цели не само разширяването на хоризонта от бази данни, но и да се потърсят (или пък да се отхвърлят, където е възможно) някои от т.нар. *общи места* в митотворчеството, плод на писанията на т.нар. официални историци. Естествено, акцентът е преди всичко върху митове, породили се през последните два века, като отправната гледна точка за този избор е съвсем логична – все пак сериозната наука, и историята в частност, датира от 18-19 в. Следователно примерите от сферата на т.нар. параистория не са обект на този текст.

За целта на анализа предлагам следното разграничение на „научното“ митотворчество:

(1) историографски митове; (2) митове, породени от грешна интерпретативна стратегия; (3) идеологизирани-и-идеологизиращи митове, понякога различни от *националните*. Последните са изследвани най-активно и поради това не възнамерявам да се спирам подробно на тях. Струва ми се, че повече дължим на другите видове митове и именно поради тази причина ще се опитам да дам не само различни примери за такива, но и да изследвам някои от породилите ги причини; предлагам на места използването и на други интерпретативни „ключове“, с които да се търсят решения, които – поне така си мисля на фона на натрупания опит – са много по-адекватни с оглед мисловните нагласи и практики на Средновековието.

Към **група първа** бих причислил и досега налаганият активно в науката мит за изначалната *тюркскост* на ранните българи/(прото)българите/прабългарите. Той има своята ранна „научна“ фаза най-вече в изследванията на Вилхелм Томашек от края на 19 в., за да се разпространи впоследствие лавинообразно в световната наука, особено в историографията на унгарци, германци, австрийци, както и сред редица учени в бившия СССР и в България. Така той заменя ред други по-стари хипотези за най-ранното минало на (прото)българите, които така и не успяват да се наложат в сферата на „научната“ митология. Веднага трябва да кажа обаче, че в България през последните 20-25 години се появиха многобройни изследвания по този проблем, за съжаление немалко от тях осъществени с неадекватна – ако изобщо има такава – методология. Последното доведе до ред отрицателни последици и „замъгли“ или „разми“, така да се каже, някои от най-важните доводи за далеч по-сериозната обвързаност на ранната българска етногенеза с тази на ираноезичните (източно- и северноирански) племена. В интерес на истината, някои от тезите за едно по-стабилно иранско начало в корените на (прото)българската етногенеза се срещат и сред учени в бившия СССР, както и сред български изследователи между двете световни войни, например Андрей Протич и

¹ Текстът представлява доклад, прочетен по време на международната студентска научна работилница „Науката в преход: История и параистория“, Белград, 19-21 септември 2011 г.

Богдан Филов. Несмело в тази насока се изказва в края на 1960-те г. и Веселин Бешевлиев (особено що се касае до ираноезичност на някои от аристократичните родове на предхристиянска България в една статия, отпечатана в бившия СССР), но все пак в основните си работи от периода 1970-те–1990-те години Бешевлиев защитава идеята за принадлежност на ранните българи към тюркското езиково семейство. По подобен начин – загатнато и „ненатрапчиво” – *иранското* начало у (прото)българите представя и Станчо Ваклинов почти по същото време, но все пак и той не посмява да се противопостави на господстващото тогава мнение.

Най-напред нека се спрем на въпроса как конструират тезата си привържениците на изначалната *тюркскост* на (прото)българите? За тях един силно фрагментиран надпис върху камък от 820-те г., където Веселин Бешевлиев разчете „Тангра” и го обвързва с алтайския бог на небето Тенгри/Тейри, поставен редом до няколко на брой имена на български аристократи с алтайски произход, са достатъчно основание за съществуването на такава теза. Но как да се пренебрегнат другите налични факти, които нерядко са далеч по-важни, а и са много повече на брой. Можем ли да ги пропуснем? И така, нека си отговорим най-напред на същностния въпрос как се самоидентифицират и разграничават индивидите през Средните векове: а) с оглед всекидневен живот: по облекло, прическа и под.; б) според по-абстрактни категории: генеалогия, религия и храмове, посредством лично местоимение за 1 л. ед. ч., по специфични титли (макар че последното не винаги е достатъчно надежден признак, тъй като военната номенклатура твърде често се заимства *отвън*), и т.н. Какви са прическите например на тюрки и на авари, по традиция свързвани с алтайските народи, и схождат ли си те с тези на българите? Категорично не! (Примери от писмени извори: за авари и тюрки – „косоносци”, със „сплетени в приплетка” коси; визуални – редица графити от Хазария, представящи и хазарски воители с подобни коси; тези данни са за периода от втората половина на 6 и до 10 в.; за българи – срв. *Именника* на българските владетели – до 680 г. са маркирани изрично посредством „с остригани глави”, вж. и „Менологий” на василевса Василий II от началото на 11 в., където българите са представени със своите кафтани). Същото е валидно в голяма степен и за основните белези в облеклото, макар че в това отношение, в степта и в гористо-степния пояс на Евразия, се наблюдават много сходства сред различни етноси, обусловени от климатичния фактор.

Кои са основните божества при тюрките? Вече упоменатият бог на небето Тенгри/Тейри, но заедно с него върви „в двойка” женското му съответствие – Умай (обвързвана с раждащото женско начало и със земята, т.е. със средния пояс във вертикалното 3-членение на света), а господар на подземния свят е Ерклиг. Все още няма нито един извор, който да твърди, че сред езичниците българи са почитани божествата Ерклиг и Умай (което не означава естествено, че българите не са почитали богове на тези две основни нива в мирозданието). В добавка, до този момент нямаме нито един писмен извор, който да поставя (прото)българите редом до тюрките, в смисъл на произхождащи от последните (за разлика от данните за печенеги, узи, маджари и др.). Не на последно място, като същностен елемент в управленската структура на тюрките от Първия и Втория каганат винаги се отбелязва т.нар. върховна тройка в управлението, т.е. каган, ябгу (-каган) и шад, най-често намиращи се в братска или синовна обвързаност помежду си. Такава „тройка” сред българите, поне до този момент, е неизвестна. При последните се наблюдава наличие на „кан(а)субиги”, „кавхан” и „ичиргубоил”. Има, разбира се, и еднакви титли: тархан, миник/имник и др., както и титли, типични и за двата езика, иранския и алтайския, например иран. *бахадур*, бълг. *багатур*, тюрк. *батыр*; или пък иран. *бага*, бълг. *бог/биг*, тюрк. *бей/бий*.

Още нещо твърде важно с оглед на самоидентификацията, за да го пропуснем – в Дунавска България, както и на поне две места в района на Северен Кавказ (Хумара) и северното Причерноморие (Маяки/Маяцкое), по същество от пределите на Хазария, където са живеели (прото)българи през 8-9 в., до момента са открити общо 8 на брой храмове на огъня (6 в Дунавска България: по два в Плиска и в Преслав, и по един – в Мадара и в Силистра, т.е. в основните „царски” средища; и още два в земите под хазарска власт), които се свързват по своя произход не с алтайския, а отново с иранския свят! Последното обаче не означава, че трябва веднага да свържем (прото)българите със зороастризма от епохата на Сасанидите, каквато теза напоследък някои се опитват да лансират. Струва ми се, че най-близо до истината са онези автори, които интерпретират най-древната религия на (прото)българите през индоиранския „ключ” (срв. т.нар. в изворите „скитска заблуда”, с особена почит към огъня и водата, въздуха и земята, като основни елементи, както и на слънцето), макар че не могат а priori да се изключват по-късни алтайски напластявания, особено що се касае до т.нар. аристократични култове и свързания с тях особен войнски/аристократичен етос.

Към размисъла в посока *иранскост* можем да добавим и особено ценното наблюдение за самоидентификацията при българите. Сред тях 1 л. ед. ч. на личното местоимение е иранското „аз”! И тази констатация е твърда величина и до днес! Сред други славянски народи, които боравят с кирилската азбука, при сърби и руси в частност, идентификацията днес масово се осъществява посредством „я”, а не чрез „аз” (в диалектни варианти в България – и посредством „ази”, т.е. същото като при редица ирански народи и до днес!), за разлика от тази при българите. Ако към всичко казано добавим и многобройните имена на владетели и аристократи в България до 11 в., които принадлежат към иранската група, например Аспарух, Тервел, Кардам, Борис, Гостун, Маламир, Персиан, Негавон и т.н., ще се видим принудени сериозно да се усъмним в изначалната *тюркскост* на (прото)българите и в истинността на тази – утвърдена според някои учени – истина, а според мен – историографски мит. Разбира се, фактът на много по-сериозното присъствие на *иранството* (ако си послужим с термина на големия руски, а впоследствие и американски изследовател Михаил Ростовцев от първата половина на 20 в.) в (прото)българската етногенеза не изключва наличието и на алтайски инфилтрации сред българите, особено след края на 6 в., когато тюрките се настаняват далеч на запад, достигайки чак до Крим. Последното се вижда от някои аристократични имена в България (например Корш, Шун(а) и др. – от надписи върху камък от първата половина на 9 в.), от практики на водене на военни действия и военна организация, в частност (разграничението на войската на ляво и дясно крило и център), последното впрочем обща черта за степна Евразия. Последната във времето на 6-9/10 в. може да се маркира преди всичко като тюрко-иранска, ако се държи непременно на разграничителния белег *език*. Това не е изненадващо предвид принципната полиетничност на държавните формации в евразийската степ през Ранното средновековие.

На второ място в тази условна **първа група** ще се спра на добре известния мит за крал/кralи Марко, който се прославя в редица песни и сред българи, и сред сърби след края на 14 в. Очевиден факт е, че това е типичен герой от епоса на т.нар. южно славянство, но дали в основата му стои реалният крал Марко. Съмнително е подобно допускане, тъй като епичните герои по принцип са моделирани по други схеми и най-често зад тях се крие божествен персонаж или пък културен герой. В етнологията, фолклористиката и културната антропология отдавна са забелязали тази същност на героите и именно поради това си струва да се замислим кой прозира зад фигурата на Кralи Марко. Отговорът според мен е следният: героят е моделиран според представата за слънчевия бог-конник, зад когото стои архи-образът на Митра,

божеството на светлото Небе от индо-иранския период, а впоследствие и на слънцето, особено добре позната религия в Късната Римска империя. В различните региони името на Митра е претърпяло лингвистични трансформации с вековете, например то се среща и като *Мар*, и като *Ми(x)p* и до днес (сред волжки българи и сред иранци). Също толкова продуктивен при „царските“ имена е Мир/Митра и при славянските етноси – срв. Владимир/Володимир, Властимир и под. При древните германи, а може би и при келтите, които имат видимо присъствие (за съжаление все още недостатъчно добре проучено) на Балканите, конят е назоваван „марк“ (срв. галовното име на магарето сред българите – Марко!), а конят е основният атрибут на божеството Митра, както е добре известно, и оттам и на слънцето. Пак при германите се среща „царското“ име Валдемар. Слънцето, *соларността*, са атрибут на царската/кралската власт, истина, която не се нуждае от доказателство. Така че зад *Крали Марко* ще трябва по-скоро да провидим една реактивация на архаични, нехристиянски в дълбоката си същина, митологеми, които са позволили „забравяне“ на реалните деяния на реалния владетел християнин крал Марко в края на 14 в., който в действителност предава каузата на християнството. Дали именно поради тази последна причина имаме моделиране на героя в епоса посредством стара езическа митологема (посредством соларността и конника)? Труден за еднозначен отговор въпрос, над който биха могли да разсъждават с повече детайли най-вече етнологите и антрополозите.

Едновременно с епичния герой Крали Марко обаче, в българското етнично землище и особено в района на днешна западна България (с особена сила това важи за Самоковско), масово след края на 14 в. се разпространяват легенди за последната битка на последния български цар на Търновска България – Иоан Шишман (посечен по заповед на Баязид през 1395 г.!). Очевидно е, че в народните представи той е моделиран посредством парадигмата за „последния цар“ преди Второто Христово пришествие и преди Страшния съд; явно е още, че падането на Второто българско царство след 1396 г. е промислено през призмата на есхатологията. Така че тук имаме отново мит, но той е създаден на друга база, този път типично християнска и есхатологична, в частност. Последното впрочем е твърде типично за света и представите на средновековния християнин изобщо, а не само за българина.

Към **втората група**, на „интерпретативните“ митове, мога да причисля (а) този за извеждането на (прото)българската „царска“ власт и държавност от Атила и хуните и, (б) обвързването на погребението при с. Вознесенка в северното Причерноморие (дн. Украйна), датиращо най-вероятно от първата половина на 8 в., с края на житейския път на българския владетел Аспарух и с някои данни от т.нар. Български апокрифен летопис (оригинално заглавие „Сказание на пророк Исая“, датирано от края на 11 или от самото начало на 12 в.). Нека разгледаме всеки един от тези *казуси* и какви изворови данни и насока на проучване стоят зад тях.

И така, понеже в науката съществува традиция (прото)българите да се обвързват с Атиловите хуни, то и първият владетел, посочен в т.нар. *Именник на българските канове/князе* – Авитохол, се интерпретира масово от учените като реалния хунски „цар“ Атила. Първо ще се спра по-подробно на схемите, по които се изгражда този мит:

(1) българите се установяват северно от Кавказ и в Причерноморските степи през 4 в. (според „Анонимен римски хронограф“ – преди средата на века), а почти веднага след това, през 370-те години, на същото място – според изворите – се откриват хуните; и (2), понеже следващият след Авитохол маркиран владетел в *Именника* е Ирник, а неговото име прилича на това на най-малкия син на Атила – Ернак/Ернах, то естествено се приема, че под името Авитохол писачът е имал предвид Атила. Съпоставени обаче с други подобни текстове, т.е. с такива, с които авторите през Ранното средновековие са се стремели да създадат легитимна картина за овладяването на престола от една или

друга династия в т.нар. „варварски кралства” в Европа, например при франки (митичния Мервей), при англо-сакси (от богинята Сеаксет), а така също и при номадите тюрки далеч на изток (от вълчица), вижда се, че за да е легитимна, в основата на тази власт принципно трябва да стои божествен прадед, син на Великата богиня майка, или пък културен герой. Така че типологията на изворите, заедно с типологията на структурата на тези митове, подсказват други насоки на интерпретация. И още нещо, при християнските народи, както по-сетне и при мюсюлманите, обосновката на царската власт през Средновековието върви по линия на Светото Писание. А *Именника* е създаден в „книжен” вид най-вероятно в началото на 10 в. и е логично да приемем за меродавно наложено вече мнение, че е съставен в този си вид по поръка на българския цар Симеон. (Друг въпрос е, че изворът привършва с българския владетел Умор, който управлявал само 40 дни, или със 765/6 г., което ще рече, че прототипът му е обвързан с т.нар. езически период на пред- и Дунавска България). Тогава, като се има предвид следването на библейските схеми, то много по-вероятно е да се търси алузия с някой от споменатите във Вехтия завет царе, по модела на произхода на ранните народи от някой от тримата синове на Ной (срв. например *Авитохол* с *Авимелех*), отколкото с реалния Атила.

Друг елемент от старата теза, който не издържа на критика, е периодът на властване на същия този Авитохол – според извора той е 300 години, т.е. от средата на 2 в. сл. Хр. до ср. 5 в. (За пояснение: в *Именника* изрично е написано, че преди да дойдат на юг от река Дунав, българите са управлявали пространството северно от реката за цели 515 години, т.е. от средата на 2 в. насетне). Така че в оригинала на писмения източник началната точка на българската „царска власт” на рода Дуло, на който принадлежат и митичния Авитохол, и впоследствие реалните владетели Кубрат и Аспарух, е средата на 2 в. сл. Хр., а не началото на 5 в., когато се появява реалният Атила, чиито военни успехи пък датират едва от 430-те години насетне. Още нещо. Числото „300” във фолклора, както и до днес в ираноезичния свят, маркира не само представата за „много”, а специално и за иранците, и за други древни народи обозначава 10 поколения (едно поколение е период от 30 години!!!). Така че зад „300” в *Именника* може да се крие и друга информация и послание! Каквато и да е истината, вижда се, че в този паметник, и в частност в името „Авитохол” и посочените за него 300 години, нямаме кодирани никакви изрични или косвени данни за обвързаност на най-ранната българска „царска власт” с Атила.

И във вече цитирания по-горе извор, познат като „Анонимен римски хронограф” от 354 г., се следва добре познатият библейски модел и затова изначалието на българите е обвързано с един от синовете на Сем – Зиези. В същия извор са маркирани и прародителите на други стари народи от Сем, на брой общо 25, които живеели „на изток”. Например казва се, че от Авимелех са хирканите, т.е. населяващите крайбрежието на Каспийско (Хирканско) море племена, от Мамсвир – армените, от Лезел – партяните, от Хелмодат – индиите, и т.н. [cf. *Liber generationis*. – MGH-AA, IX.]. Интересното е, че тук ранните българи – ако не става въпрос за объркване с бактрите (?), - са посочени като произхождащи от най-големия син Сем, а по традиция през Средните векове българите, бидейки причислявани към „северните народи” в Евразия, са били обвързвани с по-младия Иафет. Вижда се, че подобни генеалогии трябва да се използват много внимателно при реконструиране на *реалното* минало на един или друг древен или средновековен етнос. Очевидна е опасността да се интерпретират изначално погрешно редица свидетелства на писмените извори, ако не се знае каква специфична информация, историографска традиция, смисъл, нюанс дори, стои зад даден *топос*, име, реалия и т.н. Оттук и опасността от създаването на редица

устойчиви митове, често пъти случващо се не умишлено, а поради недостатъчни познания на изследователя, разчитащ на (уж) утвърдени мнения.

Нека отделим внимание и на *мита* за смъртта на Аспарух в битка срещу хазарите, който тръгва от идеята за гибелта на „Испор цар” от ръката на „измаилтяните” на река Дунав, както пише неизвестният автор на „Български апокрифен летопис” (*БАЛ*), и който се обвързва напоследък все повече с находката при с. Вознесенка (което село обаче изобщо не е при р. Дунав, а много по на изток, в северното Причерноморие!!!). В този случай наблюдаваме типичното за позитивизма смесване на данни от съвсем различни *жанрове* с такива, почерпени от археологията, без за последното да има каквито и да било методологични основания. И така, в апокрифа от края на 11 в. (или самото начало на 12 в.?) се казва, че Аспарух е загинал до/на Дунав, което ще рече, че неизвестният автор на текста се е съобразил с клишето за река Дунав, мислена като *границата* на Империята (по-сетне на християнското Царство) и на „избрания народ” – точно според старите класически елинистически, римски и впоследствие християнски представи. Алюзията е за пазената от Аспарух, т.е. от българите, граница на „избраното (християнско) Царство”, която според Библейската парадигма е могла да бъде „пробита” от народите на „Гог и Магог”; последните щели да нахлуят на юг от Кавказ и да опустошат Месопотамия и Обетованата земя, според библейския метатекст. Вече след 620-те г. и възхода на исляма, вместо народите на Гог и Магог (т.е. степните етноси, живеещи на север от Кавказ) в ролята на такъв нашественик, изпълняващ Божия план за наказание над „избрания народ”, изстъпват „измаилтяните”, т.е. арабите. Според тези предварителни предпоставки, обусловени от историческата апокалиптика и от библейския метатекст, Аспарух „трябва” да загине в бой срещу „неверници” и изборът е или срещу измаилтяни, или срещу Гог и Магог; или, от двете клишета, в *БАЛ* е избрано това за измаилтяните. Разбира се, напълно възможно е Аспарух да е загинал в битка срещу хазарите, които след 660-те г. са най-страшните противници за (прото)българите. Само че изворът не казва нищо подобно, а просто е „подходящо” интерпретиран от някои учени, за да обслужи една историографски пресъздадена картина на миналото. Оттук, след Ив. Дуйчев и особено подир Станчо Ваклинов (след 1977 г.), започва да се прави връзката между Аспарух, *БАЛ* и находките от с. Вознесенка, където е погребан знатен воин. Проблемите с Вознесенка обаче са твърде много, особено във връзка с българската ѝ атрибуция. Археолози от бившия СССР я обвързват по-скоро с хазарския елит – и като погребални практики, и като конкретни находки, - отколкото с ранните българи. Освен това ще добавя, че тя се намира извън обсега на Аспаруховите българи, които в края на 7 в. са контролирали земите най-много до р. Днестър на изток. А Вознесенка е още по на изток, т.е. в териториите, останали след разпада на „Голяма (Кубратова) България” в хазарски ръце!

Когато говорим за Вознесенка, струва си да погледнем и някои елементи от чисто археологическо естество, тъй като те могат да подскажат и други насоки на размисъл относно погребалния ритуал и обвързаността му с различни от (прото)българите степни етноси. Но най-напред нека уточня, че подобно погребение в пределите на Дунавска България не е откривано до този момент! Според Анатолий Амброз и други учени от бившия СССР, планировката и някои детайли от погребението при Вознесенка си схождат твърде много с подобни погребални комплекси в дн. Монголия, свързани с тюрките от епохата на Първия (552-630-те/650-те г.) и особено на Втория (680-те–740 г.) Тюркски каганат. И така, сред гробните находки от Вознесенка, наред с няколкото златни предмети и един интересен сребърен орел, копие на добре известните римски и впоследствие византийски орли-щандарти, се откриват три пречупени и силно овъглени при погребалната церемония саби. От

антропологията е известно, че предмодерните хора масово са си представяли, че светът на Отвъдното е същият, но с обратен знак/образ спрямо тукашния. Именно поради това редица предмети са били счупвани на гроба на мъртвия с презумпцията, че след неговата смърт и преминаването му в отвъдния свят те ще възстановят стария си вид, т.е. счупеното ще стане отново цяло. По-важното за нас обаче е друго – всъщност счупването на саби е класически обичай на степта, който е засвидетелстван при тюрките. (Пак да си припомним, че тюрките оставят много повече видими следи в Хазария, особено в нейното устройство и титулна практика!). По съвсем друг повод един от най-известните изследователи на степните народи през Средновековието, Питър Голден, като се опира на свидетелство на ат-Табари (отнасящо се за втората половина на 9 в.), сочи, че при погребението на Мухаммад ибн Буга – виден аристократ от тюркски произход на служба при арабските халифи, - били спазени старите тюркски традиции. Цитатът е следният: „тюрките счупили хиляда меча над гроба на Мухаммад ибн Буга в съответствие с обичая им при смърт на техен вожд”. Ако при Вознесенка е погребан наистина Аспарух, веднага се появява питането, тюркски обичай ли е бил изпълнен при неговото изпращане? Все пак българите според писмените извори не са тюрки, а и сам Аспарух носи иранско име. Едновременно с това обаче трябва да отчетем обстоятелството, че българите населяват пространство, което през ранносредновековната епоха притежава единен аристократичен етос, без значение от етническия произход на един или друг аристократ! Така че случаят с обгорените саби може да е от онези белези на аристократичната култура, която и впоследствие – без да държи толкова на езика и конкретния произход на всеки свой представител – ще се отличава преди всичко по *своите* – различни от тези на простолюдието – черти. Така е и при добре известната рицарска култура и нейния етос. (За пояснение припомням два добре известни факта от по-късна епоха: (а) на умишленото разграничение на аристократичния елит на имперска Русия, който говорел твърде често на френски език, езикът на елита след 18 в., и (б) още един пример, този път от епохата малко преди и по време на Българското Възраждане – редица богати и „елитни” българи предпочитали да използват гръцки, тъй като последният имал по-високо реноме от „простонародния” български език, говорен от „овчари и орачи”). Разбира се, можем да се запитаме още и дали *казусът* със сабите не е бил един вид „внос” на някаква мода; или пък продукт на контактна зона? На този етап въпросите очевидно ще останат много повече, отколкото възможните методологично издържани отговори.

Третата група, на идеологизираните-и-идеологизиращите митове, ще онагледа с примери както от България, в частност с един мит, появил се в българската официална наука в средата на 20 в. – този за въстанието на Ивайло (което не успяло поради „липса на класа хегемон” /разбирай – „пролетариат”???!!!/), както и мита за „изостаналостта” на средновековните номади от представителите на уседналото население на Евразия, а така също и с митовете относно „хазарския (разбирай – еврейския, т.е. антируския) враг”, така типични за 20, а и за 21 век в Русия.

Първият мит е един от типичните примери за контрапродуктивно използване на дедукцията и в частност, довеждането на последната до абсурдност със своята абсолютна детерминираност. Иде реч за марксистката (по-точно е може би да се каже ленинската) теза за класата-хегемон, осъществила победоносния ход на първата пролетарска революция от 1917 г. в Русия. Според нея, добре известно е, победата е постигната от и в името на новата класа – пролетариата. Понеже, казва авторът на тезата в България Петър Петров, в Средните векове още няма промишлен пролетариат, то и „антифеодалното” въстание на Ивайло е обречено, тъй като липсвала тази класа хегемон на успешната революция. В подобно твърдение няма естествено каквато и да

било наука, в смисъла на фразата *sine ira et studio*, а само преднамерено търсена идеологизация. Разбира се, за чест на нормалната българска наука тази „теза“ твърде бързо е изоставена, за да се наблегне в конкретния казус с Ивайло в много по-голяма степен на други аспекти и питання (например на неговата женитба с овдовялата българска царица, за да му се гарантира поне привидно – според някои от приемливите в подобни случаи практики през Средните векове – легитимността на властта в царство България).

Следваща интересна теза, която е твърде разпространена дори и сред сериозни учени, е тази за „изостаналостта“ на номадите. Нейната научна обосновка може да се види дори в писанията на такъв стойностен и признат учен като Арнълд Тойнби, който обаче за това си построение визира номадския свят от периода на 16 в. насетне! Авторът твърди, припомням само накратко, че номадите в Евразия са „застинали“ в своето развитие, факт, който за 16-17 в. може и да е адекватен като констатация, но за времето до 15/16 в. изобщо не отговаря на истината и реалната картина. Отдавна е установено, че някои учени, представители на големите нации, колонизирали света през 18-19 в., често пъти подхождат с критериите на своето време и изпадат – обикновено без умисъл – в заблуда, твърдейки понякога, че те са „деца“ на изначално много цивилизовани народи, докато *Другите* едва ли не също тъй изначално са били „диваци“ и нискоразвити люде. (Нека си спомним все в тази връзка типичната умонастроявка на колонизаторските елити, ясно видима във фразата за „бремето на белия човек“). През последните 3-4 десетилетия обаче се наблюдават сериозни преоценки на едни или други „тези“, превърнали се в митове, включително и този за изостаналостта на номадите. Някои учени, предимно антрополози, заговориха дори за „степна цивилизация“ (вж. например унгареца Коппани Ласло Чайи, който в книгата си от 2007 говори за ‘*steppen civilization*’). Едни от най-сериозните доводи в тази насока на преоценка са свързани с проучването на стопанските аспекти и специфики на номадското стопанство, което не позволява живеене в такива многобройни и гъсто населени градове, както е характерно за уседналите цивилизации. Акцентира се и на факта, че номадите нерядко усядат и възприемат успешно правилата на живота в уседналия свят (вж. например тезите на Анатолий Хазанов), че именно на тях в много голяма степен се дължи запознаването на хората от много отдалечени точки на Евразия с редица постижения в науката, техниката и занаятите, в сферата на религиите и пр.; така номадите изстъпват в ролята на посредници, на *middlemen*-и.

За съжаление, ако се набелязват редица положителни промени в света на учените по повод представата за изначалната изостаналост на номадите, все още тази стара теза се използва активно от страна на някои политици. Така че „идеологизираните“ митове очевидно са любимо четиво с оглед политическа употреба дори и тогава, когато сериозната наука или се е отказала от тях, или поне е направила сериозни поправки в ред аспекти на традиционната теза. Някои от тези „политически употреби“ са активизирани още в началото на Новото време в руската монархия, с оглед борбата за разширение на Русия в източна и особено в южна посока, към степта. Рисува се най-често следната картина: степта е „варварство“-то, не-славянското, не-християнското, изостаналото. Русия е тъкмо обратното и следователно е контрапункт на степта; тя има и мисия като последното християнско царство, особено след епохата на Иван Василиевич и Иван IV Грозни. Добре известната теза за „Москва – трети Рим“ е до голяма степен обвързана с идеята за противопоставяне на тъкмо тази степ, която към 15-16 в. вече е и предимно ислямска зона. Така че клишетата се появяват отдавна, но стават активни и в по-късни епохи, т.е. и при тях имаме реактивиране според контекста/интересите на момента.

Преди да продължа с „хазарския мит“, който е специфично проявление на тезата за „пагубната степ“, нека направя едно важно уточнение. Става дума за поредния парадокс в историята – русите от 16 в. насетне се самопредставят за „Новия Рим“, наследник на падналия през 1453 г. в ръцете на Мехмед II Фатих Константинопол, отхвърляйки и в буквалния, и в преносния смисъл на думата *стенна*, но едновременно с това в областта на редица държавни практики и механизми (например свръхцентрализацията и прекомерното използване на насилие), както и в някои аспекти на властовата репрезентация (короната на Мономах, например) са *де факто* следовници на същата тази *стен* и на татаро-монголското наследство, в частност. Така че политическата им зависимост от степта в периода след 1220-те години и до края на 14 в. си казва думата, независимо от по-сетнешното им желание да „забравят“ за това минало и всячески да се стремят да се оттласнат от него.

Нека се върнем на „хазарския мит“. През последните две десетилетия особено много пишат на тази тема руските учени проф. Виктор Шнирелман (вж. томове „Хазары“ и „Хазары: Миф и история“ от голямата поредица на т.нар. „Хазарски проект“, ръководен от проф. Владимир Петрухин), Михаил Кизилов и Диана Михайлова (вж. статията им в ‘Archivum Eurasiae Medii Aevi’, Т. 14, 2005, 31-53). Този мит се подхранва не само от собствено руската среда и интереси, но и има и своите глобални измерения още от края на 19 и особено през 20 в., като за това играе роля и отношението спрямо евреите и ционизма на определени сили и лобита. Всъщност в основата на това „неравно“ отношение към хазарите специално в Русия и впоследствие в СССР стои не само конюктурата в имперската руска и съветска политика, но и специфичната мисловна нагласа на руснаците към евреите от края на 19 в. насетне. А от 9 в., нека си спомним, хазарският елит приема и налага за елитарна държавна религия в каганата юдаизма! С това хазарите стават първата държава в ранносредновековна Европа, която прегръща юдаизма като своя религия. Вярно е, че Хазария е на края на Европа, че според античните представи тя дори е отвъд Европа, в земите на т.нар. Азиатска Сарматия, чиито граници с Европа според античната традиция минават по р. Дон, но все пак от днешна гледна точка Хазария се вписва в онази Европа, помествана от редица политици на 20 в. „между Атлантика и Урал“. И именно тази същата Хазария, управлявана от юдаизиран елит, е разбита от русите през 965 г. и слиза от историческата сцена.

Нека се спрем първо на общия контекст. В периода след Втората Световна война в бившия СССР трайно се налагат две противоборстващи тези относно това, каква е ролята на Хазария (косвено – на еврейството) в руската средновековна история. Едното мнение принадлежи на видния тогава съветски академик Борис Рыбаков, а другото – на днес далеч по-популярния Лев Николаевич Гумилев, историк и географ по образование. Може да се каже, че официалната „линия“ на политиците по онова време фаворизира тезата на академика (особено след процесите срещу евреите от 1951 г. по нареждане на Сталин, свързани с „борбата против космополитизма“); до 1967 г., т.е. до т.нар. 6-дневна война на Израел с арабите, има известно „затишие“ и властта допуска появата и на „дисидентски“ (хипо)тези, но след това цензурата става твърде видима и отклонения от официалните тези не се допускат. Та до смъртта на Сталин, евреите са представяни като слабоволеви, жалки, задоволяващи се „с огризките от обяда на силните“ и според тази парадигма, и Хазария е представяна като слаба и незначителна държава. Но след успехите на Израел от 1967 г. и поетият от СССР курс на борба срещу „международния ционизъм“, изведнъж, само в рамките на някакви си 14-15 години след 1953 г., всичко се извърта на 180 градуса – образът на Хазария е тотално променен и на нея започва да се гледа като на огромна, експанзионистична империя, предобраз на основния враг на русите – *стенна*. Експонент на тази нова парадигма става именно Лев

Гумилъов. Особено интересен е образът на хазарите, който налага съветската художествена литература след 1950-те години – често пъти той е различен от онзи, който се опитва да лансира официалната съветска наука; но този проблем няма да ме занимава тук, тъй като не е свързан пряко с научния дискурс. (Само за размисъл: в тези книги, издавани след 1970-те г., е много ясно развита обаче антихазарската и антиюдейската позиция, като обикновено се следва парадигмата за „паразитната държава Хазария”. Особено виден представител тук е литературният критик В.В. Кожин, който през 1997 г. издава своя книга, в която следва повечето от тезите на Л. Гумилъов и частично някои концепции на Михаил Артамонов). Основните идеи на Гумилъов са наричани от някои „продължение на старото евразийство”, но в съветски и пост-съветски вариант и форми! За Гумилъов *и сие* геополитическият подход към идентичността е основен и затова той тръгва от целостта на традиционното руско (и впоследствие съветско) пространство като базисна ценност, и оттук това пространство-държава е екстраполирано като контрапоза и противостояние на друго такова пространство – степта, и съответно държава – Хазария. Основните положения на Гумилъов могат да се сумират така: (а) в човешкото развитие се срещат т.нар. държави химери или етноси химери, които не дават нищо на цивилизацията; (б) Хазария, владяна от еврейски елит след 9 в., е такава държава, т.е. тя живее „на чужд гръб” (последният в случая трябва да се разбира като руско-славянски); (в) този тип държави са „паразитни” и Киевска Рус заслужава похвала, че е унищожила Хазария след 965 г. и така не е позволила нови източнославянски племена да попаднат под властта на хазарските владетели. По този начин се създава образ на хазарите като вероломни и подли хора, готови непрекъснато да мислят само за едно – как да навредят на руските княжества. Така трайно се налага и представата за „добрите руси, т.е. славяни” (било то езичници, било то християни след 988 г.), като контрапункт на „вероломните хазари” (видяни през призмата на *стенна* и тази на *юдаизма*)! Разбира се, исторически коректната картина на тези отношения през 9-10 в. е коренно различна и е много далече от всички тези волни построения. Въпреки това, някои съветски и пост-съветски археолози също скланят да използват тезите на Гумилъов, например ставрополският археолог А.В. Найдено. Той твърди, че приемът на юдаизма от хазарския елит довел до коренна социална промяна в каганата, като огромна част от населението там попаднала в дългово робство (извори обаче не са посочени!) и трябвало да се съобразява оттук насетне само с интересите на „юдейската община”; последната следователно е привидяна като класически експлоататор на „простите орачи и копачи”. Това си е наистина класическо демонизиране на политическия и военен противник на Киевска Рус, което едва ли е съществувало в ранносредновековната реалност; поне можем да кажем, че днес не разполагаме с надеждни извори от 9-10 в., тъй щото да го потвърдим. Искане ми се отново да се спра на един парадокс, този път в руско-хазарските отношения от края на 10 и до средата на 11 в.: след като Хазария е унищожена, руските владетели св. Владимир и Ярослав Мъдри се титулуват... „кагани”, т.е. заимстват върховния титул на т.нар. степна империя, в частност на Хазария! Не може да се отрече, че това е класическо „експроприране” на славното минало и място в йерархията на държавите на основния руски „враг” до 11 в. – Хазария. Този, а и подобни факти обаче, изобщо не са „притеснявали” професионалистите-историци на Руската империя от 19 в., например Д. Иловайский (1832-1920) или пък В. Ламанский (1833-1914), А. Пресняков (1870-1929), М.Д. Приселков (1881-1941) и др. Особено последните трима са показвали реалните отношения между хазари и руси и сериозното ниво на развитие на Хазария. Ето защо, и това трябва да се подчертае, добре известният мит за световния ционистки заговор е често пъти, вече на руска – политическа предимно – почва, доукрасяван с хазарска „добавка” и така се разширяват неговите

времеви рамки, стигайки до 9-10 в., като основни играчи по онова време на сцената на противопоставянето изстъпват... русите. В основата му обаче не стоят руски професионални историци, а... любителят ген. А. Нечволодов (1864-1938), който въвежда в хазарската проблематика за пръв път антисемитски мотиви – той залага схемата за предците на русите като „арии”, отличаващи се от другите народи с благородство, честност, храброст и пр. такива качества, в своя книга от 1909 г., която – странно на пръв поглед – е отличена с особена похвала от императора и претърпява няколко преиздания в огромни тиражи. Така се появяват и клишетата за „жидовската Хазария”, за „хазарската мъст”, сякаш преследваща от векове русите, за „еврейската монархия”, угнетяваща половин Русия от векове, и под., които до голяма степен са оформени отново от непрофесионалист – модният тогава журналист и публицист М.О. Меншиков (1859-1918). Очаквано, митовете се появяват най-често извън средите на професионалните историци, но твърде бързо са „прегръщани” от масите, тъй като първо са „лесно смилатели”, а на второ място – понеже чрез тях най-често се посочва някакъв „враг”, който да е виновен за едно или друго състояние на живота в дадена държава, регион и т.н.

Става ясно следователно, че и през 20 в., а и днес, съвременната руска идентичност черпи твърде много основания от древното минало на противоборство между Киевска Рус и Хазария, но за тази цел, т.е. постигане на *новата* руска идентичност, доста от реалиите на Средновековието са превратно тълкувани или направо манипулирани.

Интересът към хазарския *казус* в Русия обаче не възниква в съветската епоха, а далеч по-рано. За това съдействат и обективните факти на даване на известни права на евреите в империята след реформите от 1860-те г., или пък тяхното ограничаване (след първите еврейски погроми от 1881-82 г.) от страна на царското правителство. Така че митовете около еврейството и отгук – около хазарската държава, в руското езиково пространство са принципно свързани и взаимно обусловени. Според В. Шнирелман, до края на 1860-те г. основният вражески образ в Русия е този на „поляка”, а след това постепенно той се измества към „еврея”!

До средата на 19 век – това може да се подчертае – руснаците не се интересуват изобщо от Хазария. За тях тя е екзотично явление от далечното минало. Хазария не се мисли дори и в руслото на ранната руска държавност! Как става така, че това отдалечено минало е поставено „на служба на настоящето”, да цитираме тук Шнирелман? Дали поради незнание и непрофесионализъм, или поради фактори от конюнктурно естество? Изглежда, че второто е по-вярно – в края на 19 и в началото на 20 в. повечето руски автори са поставили за своя цел да изследват добре известната дилема „славяни” или „нормани” са древните руси и създадената от тях Киевска Рус и съвсем не им е до Хазария. Някои от тези учени-„почвеници” обаче, с цел противопоставяне на норманизма, издигат като контратеза хазарската версия за ранната история на Киевска Рус, т.е. че хазарите са изиграли особено важна роля за създаването на ранната руска държавност. Но и те не се интересуват – в тесния смисъл на думата – от *самата* Хазария. Не се интересуват от пропагандна гледна точка от Хазария и класическите руски евразийци след 1922 г. (вж. Вернадский или Карсавин). Затова изводът е: хазарската версия на ранната руска история, оформена от предреволюционния антисемитски дискурс, е плод повече на властово „усилие”, а не на учените; интересното е, че тя се сдобива с особен пиетет от страна на Сталин и неговите наследници от 1950-те г., като някои учени, по думите на Шнирелман, в този период са изкушени от нея. Явно е обаче, че по онова време тя е включена просто като един удобен елемент в „борбата срещу космополитизма” на евреите, т.е. задачите ѝ са конюнктурни и политико-пропагандни. Като че ли именно този тип пропагандни

митове – на фона на описаните по-горе – са най-опасни както за науката, така и за обществото като цяло, тъй като те са в състояние да подменят твърде много от истините и фактите с неистини или полуистини, за да обслужат определени конюнктурни интереси.